

B. Szabó János

Gondolatok a 9–10. századi magyar hadviselésről

A Krími Kánság vizsgálatának bevonása a „kalandozó” hadjáratok kutatásába

A krími tatárok és a honfoglaló magyarok esetleges párhuzamba állíthatóságának gondolata még 1993-ban, a tatár támadások erdélyi emlékeinek feldolgozása kapcsán merült fel bennem.¹ Akkor került a kezembe Beregszászi Pál 17. századi erdélyi református prédikátor első ízben 1696-ban kinyomtatott *Keserves zokogo sirással tellyes historia* című műve, melyben így írt Krímbe hurcoltatásáról:

„Dühödött Tatár lóra sem hagy a' Moldvában ülnöm
Sebes ügetvést kezében fogta hohér az üstököm;
Sírván úgy kellett a' nagy árkokat a' ló mellett szöknöm”²

Hiába választják el évszázadok Beregszászi versét a késő avar kori nagyszentmiklósi lelettől, e sorokat olvasva óhatatlanul felmerült a kincs 2. korszóján megmintázott, rabot vezető harcos képe.³ Ez a kép indította el azt a gondolatmenetet, melynek első, s egyelőre csupán vázlatos összefoglalását jelenti tanulmányom.

1. A „kalandozások” kutatástörténete

A magyar tudósok a 19. század óta „kalandozások”-nak nevezik azokat a hadjáratokat, amelyeket a magyarok a honfoglalást követően a 970-es arkadiopoliszi vereségig külföldre vezettek. A megnevezés olyannyira gyökeret vert a szakirodalomban, hogy a magyarság történetének ezt az időszakát még manapság is a „kalandozó” hadjáratok korának szokás nevezni, noha az elmúlt százötven év alatt gyökeresen átalakult a jelenség megítélése. A 20. század elejéig e korszak jobbára a nemzeti büszkeség tárgyát képezte,

¹ B. SZABÓ 1995. E helyen is szeretnék köszönetet mondani Ivanics Máriának, aki tanácsaival és ötleteivel évek óta segíti munkámat, valamint Erdősi Péternek, Szöllősy Gábornak, Langó Péternek, Balogh Lászlónak és Polgár Szabolcsnak sokféle segítségükért.

² RMKT 14. 268. A goroszlói lelkész tatár fogságba kerülésének időpontja ismeretlen. Véleményem szerint valószínűleg az 1690-es erdélyi tatár betörés alkalmával történhetett.

³ A nagyszentmiklósi kincsről összefoglalóan: BALINT 2002; a kincs 2. számú korszójáról: GSCHWANTLER 2002.

s a jelenség magyarázatát többen a magyarság tettejében, lelki alkatában keresték. A második világháború után a hangsúly inkább a gazdasági és a társadalmi tényezőkre tolódott át, s többen a régebbi steppei életmódot a Kárpát-medencében feladni kényszerülő, „munkanélküli” pásztorok vállalkozásainak vélték ezeket az akciókat. Az elmúlt évtizedekben azután a hazai kutatók szemében a „kalandozások” szinte teljesen elveszítették magyar sajátosságukat. Előbb más steppei nomád népek hadi vállalkozásaival állították párhuzamba őket, majd külföldi tudósok nyomán a vikingek és az arabok rabló hadjárataival, végül időhatáraikat is kitölték a 9. századba. Mivel e hadjáratok eseménytörténetét a rendelkezésre álló források alapján többen is alaposan feldolgozták, mára két igazán vitatott kérdés maradt: mi volt a meglepő méretű és gyakoriságú „kalandozások” fő oka, s kik vettek részt e hadjáratokban. (A „hogyan” kérdésre adott válaszok eddig sokkal kevésbé izgatták a kutatókat.)⁴

Bármennyire is elterjedtnek tűnik az analogikus gondolkodás e szakterületen, mégis úgy vélem, hogy a problémák ily módon történő megközelítésének útjában komoly akadályt jelent az, hogy 1945 után a magyarországi tudományban széles körben felhasználták a szovjet tudósok különböző ázsiai népekre vonatkozó munkáit, amelyek közül különösen nagy szerepet kaptak Vlagyimircov elgondolásai. Az ezek nyomán felállított modellek erőteljes kritikája igyekszik is szigorú keretek közé szorítani az analógiák használatát, és az átgondolatlanul felhasznált, sokféle helyről és időszakból származó elszigetelt példák sok esetben méltán érdemelték ki a bírálatokat.⁵ Ezért

⁴ Az eseménytörténet rekonstrukciója: LÜTTICH 1910; FASOLI 1945; KRISTÓ 1980, 229–308; BÓNA 2000; A téma historiográfiai áttekintéséhez: KRISTÓ 1980, 309–397; BÓNA 2000, 99–106. A 9. századi kalandozó hadjáratokkal külön foglalkozott Tóth Sándor László (TÓTH 1996). A magyar és rusz hadjáratok összevetése újabban: FONT 2001. A hadjáratok lefolyásáról, a hadviselés technikai részleteiről: MESTERHÁZY 1994; SZÖLLŐSY 1995a; SZÖLLŐSY 1995b; VÖRÖS 1996, 132–136; GÖCKENJAN 2001; SZÖLLŐSY 2001.

⁵ VLADIMIRTZOV 1948. Az analógiák használatához, illetve annak kritikájához: VÁSÁRY 1983, 211–213; KRISTÓ 1995, 86–89. Kristó Gyula véleménye szerint „teljesen egyértelmű, hogy súlyos módszertani hiba a 13. századi vagy még későbbi viszonyok visszavetítése a 9–10. század előtti steppei népekre. Vásáry István mutatott rá arra, hogy a területiség elve, amely még teljesen hiányzik a 8. századi türkőknél az orhoni feliratok tanúsága szerint, a steppe népeinél (az ujuguroknál és a karahanidáknál) a 9–12. században alakult ki. [...] Ahol pedig megjelent a területi szervezet, előrehaladt a letelepült életmód, teret nyert a földművelés, felbukkant a földmagántulajdon is. Mivel e vonatkozásban a választóvonal a 9–10. század körül húzódik a steppe népeinél, az ezen választóvonal utáni állapot visszavetítése az e vonal előtt élt népekre módszertanilag és ténybelileg is megengedhetetlen. A korai magyar viszonyok vizsgálatakor tehát minden kései (mongol, kazak, kirgiz stb.) analógiát mellőzni kell, s így az egyébként jól feldolgozott mongol társadalomképet sem szabad a magyar fejlődésre rávetíteni.” (KRISTÓ 1995, 88.) Ezen állítás alapját Vásáry István 1983-ban megjelent tanulmányának zárógondolatai képeznek, melyet a 6–8. századi türkők államfelfogásáról írt. Vásáry azonban sehol sem azonosítja általában a steppe népeit az ujugurokkal és a karahanidákkal, s így nála nem esik szó egy olyan 9–12. századi „határvonalról” sem, ami után a steppe összes népének élete biztosan másként folyt volna, mint azelőtt. Sőt, saját következtetéseinek érvényességét legfeljebb Belső-Ázsiára vonatkoztatta, de a jelzett időhatárok még ezen belül is csak az ujugurokat és a karahanidákat érintik. A nomád török népek államszemléletének változása – s az azzal együtt járó társadalmi folyamatok – kiváltó okaként megnevezett tényezők, a letelepült életmódot folytató lakossággal való együttélés és a nagy világvallások átvétele viszont másutt, máskor, más népekre is hatottak, mint ez a szerző egyéb írásaiból ki is derül (VÁSÁRY 1983, 212–213; az Arany Horda népeinél a 13–14. században: VÁSÁRY 1986, 178–185; a Kínába telepedő tagbacsoknál a 5–6. században: VÁSÁRY 1993, 42–43). A Kristó Gyula fent idézett könyvében szereplő – többnyire korai – analógiákat viszont Révész László kárhóztatta ily módon: „nem lehet kilométerek ezreit. évek százait egy könnyed mozdulattal átugrani.” (REVÉSZ 1997, 231.)

először a krími tatár analógia létjogosultságát szeretném megalapozni a földrajzi, gazdasági, haditechnikai viszonyok összehasonlításával – mert úgy vélem bármilyen időben és térben távoli analógia is hasznos lehet, hogyha kellőképpen sikerül indokolni alkalmazását, és azután specifikálni felhasználásának körülményeit.⁶

2. A krími tatár analógia indoklása

- 2.1. Legnagyobb kiterjedése idején, a 16. században a Krími Kánság nemcsak a Krím félszigetet, hanem az azzal határos steppét is magába foglalta az Al-Dunától a Donig. Azaz ebben az időszakban a krími kánok uralták a magyarok feltételezett egykori szállásterületét.⁷
- 2.2. Ez a Dontól nyugatra fekvő térség az eurázsiai steppeövezet legtermékenyebb, állattartásra és földművelésre egyaránt alkalmas része, ami elegendő okot szolgáltatott arra, hogy a kietlen belső-ázsiai pusztaságokat jól ismerő Dzsaháni nyomán a muszlim szerzők azt írják a magyarok földjéről: „bővelkedik fákban és vizekben. Talaja nedves.”⁸
- 2.3. A Krím félszigettől északra, a füvessteppén a 16. század közepétől a sokszor kizárólag állattenyésztő nomádként említett nogáj tatárok éltek, akik – akárcsak elődeik száz évvel korábban – vándorlásaik közben azért foglalkoztak némi földműveléssel: a tavaszi vetés után továbbálltak, s ősszel csak aratásra tértek vissza a megművelt földekhez. A nogájok főként kölest és egy tatárkának vagy hajdinának nevezett gabonafajtát termeltek. (Ez utóbbi csak a mongol hódítás után honosodott meg a steppe európai részén.) A kevés törődést igénylő köles már 9. században is igen elterjedt volt a térségben, bár akkoriban mellette még többféle búzát, valamint árpat is vetettek.⁹ Mindezek alapján joggal merülhet fel annak lehetősége, hogy

⁶ A hazai szakirodalomban jó példának tartom erre Nagy Imre tanulmányát az észak-amerikai sájen indiánok életmódváltásainak tanulságairól (NAGY 1991).

⁷ PALÁDI-KOVÁCS 2001, 151. A 9. századi magyarság szálláshelyeiről szóló szakirodalom áttekintése: TÓTH 1998, 41–60. Az Al-Duna és a Dnyeper közötti területek viszonyairól: EMECEN 2003, és Ivanics Mária előadása a konferencián (I. 151–163. o.).

⁸ MATOLCSI 1983, 286–295. Ibn Ruszta leírása: HKÍF 33. A 9–16. század között jelentős eltérések mutatkoznak e terület klímájában. Míg a 9. század az általában csapadékos, meleg szubatlanti klímaperiódusban igen száraz időszak lehetett, amikor a steppe határai észak felé tolódtak ki, az 1200-as évektől kezdődően a hideg és nedves kis „jégkorszak” következtében az erdős övezet déli térségével számolhatunk (GYÖRFFY-ZÓLYOMI 1994, 17, 23–25). Mindez azonban nem változtatott azon, hogy keleti irányba haladva a steppén a csapadék mennyisége csökken, a talaj minősége pedig általában romlik. A 9–10. századi klímaváltozás feltételezhető jelentőségére: VERES 1997, 132.

⁹ Martin Broniewski lengyel követ leírása a krími tatár fennhatóság alatt élő kis nogájok életmódjáról 1579-ből: BRONIEWSKI 1867, 348. A kis nogájok életmódjának eltérő, de kevésbé megbízható leírása 1600 körül: SMITH 1980, 83–84, 88–89. Kakas István magyar követnek az Asztrahán környékén élő nagy nogájokra vonatkozó leírása 1602-ből: SZAMOTA 1892, 31. A 19. századi viszonyokról és a nogájok által termesztett gabonafajtákról: PALÁDI-KOVÁCS 2001, 181–182. A honfoglaló magyarok és a kelet-európai steppe 8–10. századi kultúrnövényeiről: GYULAI 1994, 248, 253. A nogájok beköltözése előtt, a 15. század első felében

a korábban itt élő magyarok vándorlásait és szántóföldjeik sokaságát egymás mellett említő 10. századi földrajzi munka fennmaradt változatai tulajdonképpen hasonló életmódot örökítettek meg.¹⁰

- 2.4. Magának a Krím félszigetnek a méretei és természeti adottságai gátat szabtak a steppen megszokott gazdálkodásnak. A félsziget mediterrán klímájú déli részén régóta virágzott a földművelés, a kertkultúra, itt a tatároknak már az 1440-es években voltak szántóik, s a 15. század folyamán betelepülő újabb tatár nemzetségek is száz éven belül – minden külső kényszer nélkül – áttértek a letelepült életmódra: földműveléssel, gyümölcs- és szőlőtermesztéssel, sólepárlással, kereskedelemmel, valamint kézműiparral foglalkoztak. Tehát itt is nyomon követhető a steppei nomádok alkalmazkodása a megváltozott életterük földrajzi körülményeihez – akárcsak a Kárpát-medencébe települő magyarság esetében.¹¹
- 2.5. A krími városok a 9–10. és a 16–17. században is élénk árucserét folytattak a térség metropoliszával, Konstantinápolyal. Az Oszmán Birodalom időszakában a Krím számos terméke mellett a szárazföld belsejéből származó prémek és rabszolgák voltak a fő kiviteli cikkek, s ezek már a 9–10. században is igen kelendők voltak.¹² Erre azért is fontos nyomatékosan felhívni a figyelmet, mert a honfoglaló magyarság társadalmán belüli rabszolgák helyzetének vizsgálatakor teljesen háttérbe szorult kiemelkedő külkereskedelmi jelentőségük, s ennek visszahatása magára a társadalomra.¹³
- 2.6. A térség haditechnikájának alakulásáról is szót kell ejtenünk. Jelenlegi ismereteink szerint a 9. és a 17. század között a kelet-európai steppén sem a harcok fegyverzetében, sem lófelszerelésében nem történt olyan horderejű változás, amely a szablya

a Don vidékén élt tatárok földműveléséről igen részletesen számolt be a velencei Giosafat Barbaro. A szántás és vetés idejét és helyét a téli szállásokon hirdették ki a tatároknak, akik a munkák végeztével továbbvándoroltak. Amíg távol voltak, maga a kán felügyelt a vetésekre, míg alattvalói vissza nem tértek az aratásra. A kezdetleges módszerek ellenére a kiváló talajon igen jó volt a termés, s az önellátáson túl a kereskedelem számára is jutott a gabonából (BARBARO–CONTARINI 1973, 86).

¹⁰ Ibn Rusztnál: „Sátraik vannak, és együtt vonulnak a sarjadó fűvel és a zöld vegetációval ... Amikor eljönnek a téli napok, mindegyikőjük ahhoz a folyóhoz húzódik, amelyikhez éppen közelebb van. Itt marad télire és halászik. A téli tartózkodás ott alkalmasabb számukra. ... Sok szántóföldjük van.” (HKÍF 33.) Mongol néprajzi analógiák révén hasonló következtetésre jutott Róna-Tas András is (RÓNA-TAS 1996, 122–123).

¹¹ IVANICS 1983, 239; IVANICS 1994, 30–31, 45; PALÁDI-KOVÁCS 2001, 152–156, 183–185. A letelepült életmód kihatott a hadakozási kedvre is. A Krím félszigeten élő földművesek egy idő után már inkább nogáj zsoldosokat állítottak maguk helyett: BRONIEWSKI 1867, 339.

¹² IVANICS 1994, 34–36; FODOR P. 1996, 133–135; IVANICS; KAZSDAN–LITAVRIN 1961, 103–104; KÖPSTEIN 1966, 85, 97; FERLUGA 1987; POLGÁR 2000. A térség a közties időszakban is kulcsszerepet játszott a Mediterráneum rabszolga-kereskedelmében: TARDY 1980, 59–121.

¹³ BARTHA 1968, 94–96. Közismert, hogy egy társadalomban a hagyományosan jelen lévő, de marginális jelentőségű rabszolgák komoly változásokat okozhatnak, ha presztízsjavakért nagy tömegben eladható külkereskedelmi cikk válik belőlük. Így például rendszeres elfoglaltsággá válik a rabszolgavadászat (DAVIDSON 1965, 400–445; POLÁNYI 1972; THORNTON 1999, 139–142)! Mégis az, hogy hosszú távon miként hathatott a Mediterráneum kereskedőinek rabszolgák iránti kereslete a kelet-európai steppére érkező nomádok társadalmaira, életformájára, tudommal még kérdés szinten sem nagyon merült fel korábban a hazai kutatásban. Pedig fontos megjegyezni, hogy míg az ázsiai nomádok számára Kína nem jelentett hasonló felvevőpiacot, addig a bizánci kereskedőktől a ruszok a 10. században két vég selymet kaptak egy rabszolgáért (ECSEDY 1979, 36–52, 78–164; BARTHA 1968, 45).

vagy a kengyel megjelenéséhez fogható lenne. A krími tatárok tipikus steppei könnyű-lovasnak számítottak. Fő fegyverük hagyományosan az íj volt, közelharcban pedig szablyát vagy rövid lándzsát (dzsidát) használtak. Az előkelőbb és tehetősebb vitézek sisakot, sodronyínget, alkarvértet vagy másfajta védőfegyvereket is viseltek, de ezek használata korántsem volt gyakori a kánság hadseregében.¹⁴ A hagyományosnak tekinthető fegyverzet mellett egyedül a lőfegyverek megjelenése számított fontos újdonságnak a 16. században, ez viszont sokkal inkább a Krími Kánság ellenfeleinek hadviselését formálta át, semmint a tatárokat, akik számára még a 17. század végén is alapvetően idegen volt ezeknek a drága fegyvereknek a használata.¹⁵

A fentiek áttekintése után feltételezhető, hogy a magyarság közvetlenül a honfoglalás előtt hasonló földrajzi, gazdasági és (hadi)technikai körülmények között élhetett, mint a 16–17. században a Krími Kánság népei. Ezért nem tekinthető indokolatlannak, ha magukat a „kalandozó” hadjáratokat is vizsgálhatónak tartjuk a tatárok hadjárataival összevetve.¹⁶ A továbbiakban egyes magyar tudósok vitatott kérdésekre vonatkozó megállapításait állítjuk párhuzamba a krími tatárokról fennmaradt adatokkal.

3. A hadi tevékenység összevetése

3.1. Az elmúlt évtizedekben a „kalandozások” különféle megítélésében jószerével csupán egy közös pont maradt: az évről évre ismétlődő vállalkozásokat nem terület-szerzési céllal indították. Ha csak ezt tartjuk szem előtt, akkor biztosan „kalandoztak” a krími tatárok is. Igaz ugyan, hogy a kánság a 16. századi cserkesz háborúk kivételével nem törekedett arra, hogy közvetlen fennhatósága alá új területeket vonjon, fennállásának több mint három évszázados történetében mégis alig találunk olyan esztendőket, amikor ne került volna sor valamilyen hadieseményre.¹⁷

¹⁴ A Krími Kánság hadseregének felszereléséről: COLLINS 1975, 262; IVANICS 1994, 49–50; GUTOWSKY 1997. A honfoglaló magyarok és a kelet-európai steppén őket követő népek fegyverzetéről: U. KÓHALMI 1972; KOVÁCS 1986, 216–252; SWIETOSLAWSKI 1999. A honfoglalás kori leletek között eddig nem kerültek elő védőfegyverek, ezért egyes régészek úgy vélik, hogy a 9–10. századi magyarok nem is használtak ilyeneket (KOVÁCS 1986, 222; RÉVÉSZ 1996b). A kérdés árnyaltabb megközelítése: HIDÁN 2000; B. SZABÓ 2001a; KOVÁCS 2002.

¹⁵ COLLINS 1975, 270–271; SZAMOSKÖZY 1977, 288; MARSIGLI 1986, 72. Ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a kánok törekedtek a helyzet megváltoztatására, és értek is el bizonyos sikereket. A haderő túlnyomó részét kitevő nogáj lovasságot azonban ezek a változások lényegében érintetlenül hagyták (COLLINS 1975, 260, 262; IVANICS 1994, 42–43, 49–50).

¹⁶ Az ötlet, hogy a honfoglaló magyarság hadviselését egy későbbi török nép hadi szokásaival vessük össze, már régen felmerült a kutatásban. Thury József például a 16. század eleji közép-ázsiai üzbégekről fennmaradt forrásokat hasonlította össze Bölcs Leó bizánci császár hadi traktátusának magyarokra vonatkozó szövegrészeivel: THURY 1888.

¹⁷ TÓTH 1998, 145; IVANICS 1994, 20–25, 52–58; COLLINS 1975, 264; FISHER 1978, 27.

3.2. A magyar „kalandozások” ismérveként a kutatók egy része szívesen hivatkozik azok rendkívüli kiterjedésére és intenzitására, s legfeljebb a vikingek és az arabok vállalkozásait tartják hasonló nagyságrendűnek. A krími tatárok féktelenül pusztító, rabló „hordái” viszont manapság aligha keltik rettenthetetlen, merész „kalandozók” képzetét. Holott harcosaik kitartását, merészségét, katonai teljesítményeit nincs okunk lebecsülni.¹⁸

A 17. század végéig adófizetésre tudták kényszeríteni Lengyelországot, Oroszországot és Moldvát. A kánság – a Krímtől számított – akcióradiusza meghaladta az ezer kilométert, s ez a 9–10. századi magyarokéval azonos nagyságrendűnek tekinthető. Seregeik a 16. században több ízben is a Kaszpi-tenger partvidékén harcoltak, 1571-ben Moszkvát perzselték fel, 1656-ban feldúlták Kelet-Poroszországot, 1658-ban lángba borították az Erdélyi Fejedelemséget, 1663-ban végigrabolták Morvaországot, 1683-ban pedig Alsó-Ausztriát.¹⁹ Mindezt jól szervezett, komoly hadsereggel és határvédelemmel rendelkező államokkal szemben vitték végbe, annak ellenére, hogy ellenfeleik tűzfegyvereinek fölénye egyre nyomasztóbbá vált. Szövetségeseikre támaszkodva még a 17. században is arattak nyílt csatában komoly győzelmeket: 1658-ban Konotopnál a kozákokkal közösen bekerítették az orosz fősereget, és a tatárok egyetlen nap alatt több ezer embert pusztítottak el, az orosz lovasság színe javát!²⁰

3.3. Kristó Gyula nagy alaposággal összegyűjtötte a „kalandozó” magyarok viselt dolgait, s a források alapján kimutatta, hogy a magyar hadjáratok egyik legfontosabb célkitűzése a zsákmányszerzés volt. Ezzel azonban még mindig túl általánosan lehet csak definiálni a „kalandozásokat”, ezért saját meghatározásában még azt is kikötötte, hogy a vállalkozásoknak az egész nép életformájához kell tartoznia. Az általa nomádnak nevezett népekről pedig általában elmondható, hogy a zsákmányszerzés része életmódjuknak, gazdasági életüknek.²¹

Ez a leírás tökéletesen illik a krími tatárokra, különösen a steppén élő nogájokra. Az, hogy a tatár harcosok akcióinak fő célja nem feltétlenül maga a hadakozás volt, az már a 16. században minden kortárs számára nyilvánvalónak tűnt, hiszen rablásaik korántsem korlátozódtak az ellenséges területekre.²²

3.4. Györffy György véleménye szerint e vállalkozások nem tekinthetők az egész honfoglaló magyarság megnyilvánulásainak. Csupán a vezérek kíséretét alkotó, jórészt idegenekből álló fegyveres réteg tagjai indultak kalandozni, míg a békés életet élő köznép ezalatt a földjeit művelte. Ezzel szemben Kristó Gyula fogalmazott meg

¹⁸ VÁCZY 1994, 162; BÓNA 2000, 61. A 17. század végén még nyugat-európai ellenfeleik is nagyra becsülték a tatárok szívósságát, kitartását és igénytelenségét: MARSIGLI 1986, 71–72. A tatárok kifejezetten negatív magyarországi megítéléséről: B. SZABÓ 1993; PALÁDI-KOVÁCS 2001, 149–151, 199–201. A „kalandozó” magyarokról Nyugat Európában kialakult képről: KELLNER 1997.

¹⁹ IVANICS 1994, 20–25, 32–35, 53–54, 163–165; SZVÁK 1996, 247–249; OPITZ 1969, 127–128; ENGELMANN 1986, 44; B. SZABÓ 2001b; IVANICS 1999, 207–226; PETRITSCH 1983.

²⁰ SUBTELNY 1995, 144–145.

²¹ KRISTÓ 1980, 309–403, 426–427. A kérdéskört legutóbb már Kristó nézetével egyetértésben értékelte Makk Ferenc is: MAKK 1999, 154.

²² COLLINS 1975, 259, 267–269; FISHER 1978, 26–28; B. SZABÓ 1993, 12–15; IVANICS 1994, 45–46, 182–193; EMECEN 2003, 22–23.

markánsan eltérő álláspontot, aki az írott források alapján azt állítja, hogy a magyarok állattenyésztő nomádok voltak, és még nem különült el egyértelműen a katonaszkodást főfoglalkozásként űző rétege a hadakozók tömegétől. A tudósok nézeteit tehát erősen befolyásolja ebben a kérdésben, hogy miként vélekednek a 9–10. századi magyarság gazdaságáról.²³

Sajnos a 9–10. századi vállalkozások résztvevőiről szinte egyáltalán nincsenek adataink, az azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy a 11. századi Magyar Királyságban még szabadok tömegei láttak el katonai szolgálatot, és a szabadság egyik jele épp a fegyverviselés joga volt.²⁴ Ebből pedig arra lehet következtetni, hogy a hadakozás ügye valószínűleg korábban sem korlátozódhatott ennél szűkebb rétegekre. (Érdekes egybeesés, hogy a Dzsajhani-hagyomány szövegei szerint a kelet-európai steppén élő magyarok főnöke húszezer harcossal vonult hadba, s az ő feltételezett egykori szálláshelyeikre a 16. században betelepülő kis nógajok fegyveres erejét is hús-harmincezerre becsülték a korabeli diplomaták.²⁵) Viszont a 11. századi törvények a közszabadokon belül megkülönböztették a milesek csoportját, akik valószínűleg már főfoglalkozásként űzték a harcosok mesterségét.²⁶

A szabadok a Krími Kánságban is hadkötelesek voltak. Minden tizenöt éven felüli szabad férfi egyben harcos is volt, és ha a kán hadba hívta, kettő (esetleg négy) héten belül meg kellett jelennie teljes felszereléssel a kijelölt gyülekezőhelyen. A parancsnokokat azonban ilyen esetben is a kán vagy más főméltóságok, esetleg az uralkodó nemzetségek vezetőinek kíséretében szolgáló harcedzett uhlanok és mirzák adták. Tapasztalt emberekben pedig nem volt hiány, hiszen az évről évre ismétlődő rablóportyák szervezése és vezetése a tatár nemesség egyik fő foglalatossága volt – békeidőben is.²⁷

3.5. Györffy György hipotézise szerint a zsákmánynak jelentős részben zsoldpótló szerepe volt a 9–10. századi magyaroknál, a vezérek főként fegyveres kíséretük tagjainak juttattak belőle.²⁸

A Krími Kánságban maguk a tatárok nem adóztak a kánnak, ezért annak több ezer fős udvari hadinépét – a török puskások, a szekbánok kivételével – saját birtokainak

²³ GYÖRFFY 1959, 28–31, 120; GYÖRFFY 1977, 143–145; GYÖRFFY 1983, 367, 371, 377–378; FODOR I. 1996; KRISTÓ 1980, 309–397; KRISTÓ 1986, 178–182; KRISTÓ 1995, 183–227, 277–297. Némileg eltérő megközelítésben: VÁCZY 1994, 161–162. Kristó véleményének kritikája: TAKÁCS 1997, 177–202; RÉVÉSZ 1997, 230–231. A magyar vezérek 9–10. századi kíséretéről írásos emlék nem szól, csak közvetett régészeti bizonyítékok utalnak létezésére. A kérdés régészeti szempontú megközelítése: MESTERHÁZY 1995; RÉVÉSZ 1996a, 193–206.

²⁴ Írásos források egyáltalán nincsenek a résztvevőkről, egyedül Theotmar salzburgi érsek 900-ban írt levele árul el annyit, hogy a magyarok oldalán morvák is harcoltak: HKÍF 186. A 11. századi viszonyokról: ZSOLDOS 1991; ZSOLDOS 1997, 150–154, 213–215; ZSOLDOS 1999, 46–57; ENGEL 2001, 59–67; KRISTÓ 2002, 116–117.

²⁵ A magyarok hadi létszámáról: Zimonyi István előadása a konferencián (l. 101–111. o.); a nógajok fegyveres erejéről: IVANICS 1994, 46.

²⁶ KRISTÓ 1986, 186–189; ZSOLDOS 1999, 18–19.

²⁷ COLLINS 1975, 260–261. Magyar viszonylatban némileg hasonló elképzelés a kíséret szerepéről: RÉVÉSZ 1999, 187–188.

²⁸ GYÖRFFY 1977, 142–147. Hasonló vélemény: VÁCZY 1994, 161–162.

jövedelméből, vámokból, a szomszéd országok adójából és a zsákmány rá eső részéből kellett eltartania. Ezért mindenkor az uralkodót illette a portyákon begyűjtött zsákmány egyötöde, s az elfogott rabok után is járt némi járuléka a kincstárnak – akár részt vett a kán a hadjáraton, akár nem –, míg az egyes hadjáratok vezéreinek csupán a zsákmány egytizede jutott. A külföldi szövetségeseik által a katonai segélynyújtásért fizetett pénzek viszont szinte teljes egészében a káni kincstárat gyarapították.²⁹

3.6. Bóna István azt feltételezte, hogy – tekintettel a hadjáratokon megtett hatalmas távolságokra – a Kárpát-medencébe zsákmányként nem juthatott el számottevő mennyiségű élő állat vagy rabszolga.³⁰ A tatárok által a Krímbe hurcolt magyarországi és erdélyi rabok példája azonban önmagában megcáfolja ezt a gondolatmenetet. Természetesen a távolságon kívül sok más tényező is befolyásolhatta a rabok és állatok hazajuttatását, például az, hogy mekkora utat kellett megtenni velük ellenséges vagy baráti területen, illetve értékesíteni lehetett-e valahol őket már korábban. Kézenfekvőbb lehetett minél közelebbi területekről állatokat vagy rabokat szerezni, hiszen a tatárok is főként orosz, lengyel és román rabokat zsákmányoltak. A tatárok szinte egész évben indítottak kis létszámú csapatokkal, kisebb hatósugarú, foglalkozó magánvállalkozásokat, amit a szomszédos államokkal fenntartott hivatalos jó viszony sem gátolhatott meg.³¹

„Technikai” akadályt azonban aligha jelenthetett az élő zsákmány „szállítása”. A magyar származású francia katona-diplomata, Tóth Ferenc báró a 18. században szemtanúként számolt be arról, „hogy nehezen elképzelhető az a gondoskodás, türelem és különleges igyekezet, amivel a tatárok a zsákmányukat őrizték; 5–6 bármilyen korú rabszolga, 60 birka, 20 ökör szemmel láthatóan nem hozta zavarba azt az embert, aki azokat zsákmányul ejtette.”³²

Ha pedig kizárjuk annak lehetőségét, hogy pusztán technikai akadályok meggátolhatták a rabok hazahozatalát a Kárpát-medencébe, akkor máris hitelesebbnek tűnik Pilgrim passauai püspök 10. századi leírása a pogány magyarok között élő keresztényekről, „akik ezen nép nagyobb részét teszik ki, akiket a világ valamennyi részéből fogolyként hurcoltak oda”.³³

3.7. Bóna István külön bírálta Kristó Gyulát azért, mert „valamennyi írása a nyugaton járt magyarok súlyos vereségeivel és veszteségeivel foglalkozik. [...] A szerző [ti.

²⁹ IVANICS 1994, 32–43; IVANICS. Az ötödöt a Koránra való hivatkozással állami adó gyanánt vetették ki az Oszmán Birodalomban is (Fodor P. 1996, 132–135).

³⁰ BÓNA 2000, 60–61.

³¹ A törökökkel, lengyelekkel és kozákokkal közös hadivállalkozások zsákmányából eleve az állatok és a rabok illettek a tatárokat (IVANICS). Természetesen ha tehették, a tatárok is szívesen megváltak még a hadjáraton a könnyen értékesíthető, de igen „romlékony” zsákmányuktól: MARSIGLI 1986, 64. Ugyanez a jelenség pozitív megközelítésben: IVANICS 1994, 194–195. A rendszeres évi portyákról: COLLINS 1975, 264; IVANICS. Példaként érdemes megemlíteni a Krími Kánság és Moldva viszonyát. A két állam hivatalosan jó viszonyban állt egymással, hiszen mindketten az Oszmán Birodalom szövetségi rendszeréhez tartoztak, a határvidékükön azonban ez vajmi keveset számított: CANTEMIR 1973, 178, 184.

³² TÓTH 1786, 181–182, idézi: COLLINS 1975, 268.

³³ ÁKÍF 25; KRISTÓ 1980, 340–345. A rabszolgák szerepéről a magyarországi világi birtokokon a 11–13. században: BOLLA 1998, 67, 77–98. A rabmunka szerepéről a Krímbe: IVANICS.

Kristó] mindvégig egyenlőségjelet tesz a magyar seregek német uralkodókra aratott nagy győzelmei, és a hazafelé tartó portyázó magyar csoportokat szétugrasztó s természetesen a német történetírásban is érdemüknél messze túlértékelt kisebb-nagyobb csetepaték között.”³⁴

Mivel csak egyetlen esetben rendelkezünk adattal a „kalandozásokban” résztvevő magyar csapatok létszámáról, aligha bocsátkozhatunk a kudarcaik nagyságrendjének részletes taglalásába. Noha van számszerű különbség a Kristó és Bóna által számon tartott vereségek között, mindkettőjük leírásából kitűnik, hogy a legtöbb sikeres támadás feltételezhetően a hazafelé vezető úton érte a kisebb-nagyobb „kalandozó” csapatokat. Betekintve a tatárok és ellenfeleik hadviselési szokásaiba, ezt aligha tarthatjuk a véletlen művének. A mohó zsákmánygyűjtésnek ugyanis voltak kifejezetten katonai következménye is. Mivel a tatárok mozgásának felderíthetlensége szinte lehetetlenné tette betöréseik megakadályozását, a sokat tapasztalt lengyel és orosz hadvezérek inkább a visszaúton támadták meg az akkor már zsákmánnyal megrakott, és így sokkal lomhábban mozgó tatár harcosokat.³⁵

3.8. Számos magyar kutató vélte úgy a „kalandozó” hadjáratokról, hogy azok okait a magyarok külkapcsolataiban lehet fellelni. Hiszen kimutatható, hogy a „kalandozók” időnként messzi országok szövetségeseiként, segédcsapataiként avatkoztak be az európai hatalmi harcokba, a közvetlen szomszédok ellen irányuló vállalkozások pedig azok megtörését és szövetségessé tételét szolgálták, jelentősen megnövelve ezáltal a magyar szállásterületek védettségét és a viszonylag biztonságos felvonulási területek nagyságát.³⁶

A meglepően bőséges forranyagoknak köszönhetően igen pontos képet alkothatunk róla, hogy hasonlóan nagy vállalkozásokat a Krími Kánság esetében is komoly diplomáciai lépések előztek meg. A steppe kivételével ilyen hatalmas távolságokra a tatárok csak más hatalmak kérésére és kalauzolásával jutottak el. A perzsiai, magyarországi – így az ausztriai és morvaországi – hadszíntérre az Oszmán Birodalom hívta had-

³⁴ BÓNA 2000, 100.

³⁵ A források eléggé gyakran szólnak a feltételezhetően hazatérés közben elszenvedett magyar vereségekről: Bajorországban a Rott folyónál 909. augusztus 11-én (KRISTÓ 1980, 239; KRISTÓ 1986, 25; BÓNA 2000, 37), Bajorországban Erding mellett 910-ben (KRISTÓ 1980, 240–241; KRISTÓ 1986, 26), Bajorországban az Inn-től keletre 913-ban (KRISTÓ 1980, 242; KRISTÓ 1986, 26; BÓNA 2000, 38), Dél-Itáliában 936-ban (KRISTÓ 1980, 275; KRISTÓ 1986, 37), a Pireneusokban 942-ben (KRISTÓ 1986, 38; BÓNA 2000, 50.), bajor támadás Itáliában 951-ben (KRISTÓ 1980, 284; KRISTÓ 1986, 39), a Balkánon 968-ban (KRISTÓ 1980, 295–296; KRISTÓ 1986, 45). A tatárok elleni védekezés lehetőségeiről: COLLINS 1975, 268–269.

³⁶ HÓMAN 1935, 148–150; VAJAY 1968, 81–83; BÁLINT 1970, 71–74; DIENES 1972, 67–69; MAKK 1996, 9; RÉVÉSZ 1999, 177–179; BÓNA 2000, 99–100. A legjobb példa minderre az Itáliai Királyság, ahová első ízben, 899-ben az itáliai király, I. Berengár (888–924) ellenségének, Arnulf császárnak a pénze fejében vezettek hadjáratot a magyarok. Viszont 904-ben már egykori ellenségükkel, I. Berengárral szövetségbe lépve véka ezüstpénzért vonultak az akkori császár ellen, és még évtizedekig harcoltak segédcsapataik az ő oldalán. 942-ben az új itáliai király, Provence-i Hugó (926–945/948) ismét tíz véka ezüstöt fizetett a magyarok hadi szolgálataiért, amit egyik utóda, II. Berengár (950–961) is megismételt. Ezekben az évtizedekben a magyarok rendszeresen használták felvonulási területként is Itália földjét. Az itáliai kapcsolatokról legutóbb: BÓNA 2000, 29–32, 43–47.

ba a tatár segédcsapatokat, s ennek fejében többféle juttatásban részesítette a kánságot. Poroszország ellen pedig a lengyelek kérésére vonult fel 1656-ban a tatár had.³⁷

A krími diplomácia fő célkitűzése az volt, hogy elismertesse a kánságot az egykori kelet-európai nagyhatalom, az Arany Horda örökösének. Ezzel együtt járt az Arany Hordának fizetett adókra és a többi tatár utódállam feletti hegemóniára vonatkozó igény fenntartása. Mivel Oroszország szintén az Arany Horda utódjának tekintette magát, elkerülhetlenné váltak az összeütközések. A kánság feltűnően rugalmasan viselkedett ebben a helyzetben. Bár keresztény szomszédjaival szemben általában az Oszmán Birodalomra támaszkodott, az oroszok ellenében mégis hosszan tartó, baráti kapcsolatokat épített ki a 16. században Lengyelországgal és Svédországgal. Amikor viszont a svédek 1655-ben – az oroszokkal egy időben – átmenetileg a lengyelek ellen fordultak, a kánság felkínálta szövetségét és segédcsapatait a svédek távoli ellenségeinek is, az osztrákoknak és a dánoknak!³⁸ A kánság „lengyel-barátsága” sem volt azonban túl szilárd vagy feltételek nélküli: 1648–49-ben a lázadó kozákokat támogatták a lengyelekkel szemben, 1667-ben pedig azon nyomban megtámadták Lengyelországot, amint az megbékélt Oroszországgal. Azokban az esetekben viszont, amikor a fő pártfogó, az Oszmán Birodalom túl erőszakosan csorbította a kánság önállóságát, a tatárok a lengyelek, az erdélyiek és az osztrákok barátságát keresték vele szemben.³⁹

Ha nem maradtak volna fenn az európai levéltárakban a krími diplomácia akcióinak nyomai, a tatárok más viselt dolgainak ismeretében mindez eléggé hihetetlennek tűnne. Ám bármennyire is félreeső – elszigeteltnek és barbárnak tűnő – helye volt Európának a Krím, a kánok mégis kivették a részüket a kontinens diplomáciai cselszöveiseiből, s minden adandó alkalmat kihasználva azon munkálkodtak, hogy gyöngítsék egyre veszedelmesebb szomszédjaikat.⁴⁰ Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy egy rendszeresen hadjáratokat indító állam külpolitikai és gazdasági érdekei, valamint a résztvevők meggazdagodási vágya nem feltétlenül került egymással ellentmondásba – legalábbis a Krími Kánság esetében biztosan nem.⁴¹

³⁷ Az Oszmán Birodalom és a Krími Kánság viszonyát korábban meglehetősen leegyszerűsítve fogták fel, az egyszerű vazallusi viszonyba ugyanis például aligha férnek bele a krími kánoknak juttatott rendszeres évi, illetve a hadakozások során folyósított egyedi pénzjuttatások (IVANICS 1994, 16–19, 23–25, 37–41, 52–58). A lengyel–tatár szövetségről: FISHER 1978, 13, 37, 41–42.

³⁸ MATÚZ 1988; IVANICS 1999b.

³⁹ FISHER 1978, 41–42; MATÚZ 1988, 243; IVANICS 1989.

⁴⁰ „So kann man sagen, daß Die außenpolitische Grundkonzeption des Chanats im 16. und 17. Jahrhundert darauf zielte, die Territorien der christlichen Nachbarvölker möglichst in unorganisirtem Zustand zu halten, damit die Streif- und Beutzüge nicht behindert würden.” (MATÚZ 1976, 13; MATÚZ 1988, 240.)

⁴¹ A „kalandozó” hadjáratok funkcióinak vizsgálatakor természetesen csak akkor lehet tekintetbe venni a Krími Kánság diplomáciájának tanúságait a 9–10. századi magyarok esetében, ha feltesszük, hogy már náluk is létezett – legalább – a Krími Kánságéhoz hasonló hatalmi szerkezet (B. SZABÓ).

4. A krími tatár analógia perspektívái

A 9–10. századi magyarok és a 16–18. századi tatárok hadjáratainak szigorúan vett hadtörténeti összehasonlítására e helyen terjedelmi okokból nem vállalkozhatunk. Ezért csupán arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy más analógiáktól elsősorban az különbözteti meg és teszi páratlanul érdekessé a krími tatár párhuzamot, hogy a korábban tárgyalt témákról éppúgy elég alaposan és bőségesen tájékozódhatunk a fejlett írásbeliséggel rendelkező szomszédos országok történeti forrásaiból, mint a tatárok saját krónikáiból és bizonyos esetekben – a jobbára mindmáig publikálatlan – iratanyagából is. Sok évszázadra visszatekintő steppei hagyományok tárházát ismerhetjük meg, mellyel az Európa korábbi történetében fontos szerepet játszó steppei népek (hunok, avarok, bolgárok, kazárok) együttes forrásanyagát sem lehet azonos nagyságrendűnek tekinteni. Ily módon egy évszázadokig fennálló rendszer működésébe kaphatunk betekintést, amely jól modellezhető, s egy ilyen modell valószínűleg segíthet egy másik, tulajdonképpen ismeretlen rendszer működésének – azaz a 9–10. századi magyarság életének – vizsgálatában is.⁴²

IRODALOM

- ÁKÍF = *Az államalapítás korának írott forrásai*, szerk. Kristó Gy. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15), Szeged, 1999.
- Avarok aranya* = *Az avarok aranya. A nagyszentmiklósi kincs*, főszerk. Kovács T., Budapest, 2002.
- BALOGH 2002 = Balogh L., *Árpád „pajzsra emelésének” keleti párhuzamai*, Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica, 112(2002), 37–46.
- BARBARO–CONTARINI 1973 = Barabaro G.–Contarini A., *I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti. A cura di L. Lockhart, R. Morozzo della Rocca e M. F. Tiepolo*, Roma, 1973.
- BARTHA 1968 = Bartha A., *A IX–X. századi magyar társadalom*, Budapest, 1968.
- BÁLINT 1970 = Bálint Cs., *A kalandozó hadjáratok újabb értelmezéséért*, Valóság 3/2(1970), 71–74.
- BÁLINT 2002 = Bálint Cs., *A nagyszentmiklósi kincsről – röviden*, in *Avarok aranya* 57–80.
- BÓNA 2000 = Bóna I., *A magyarok és Európa a 9–10. században* (História Könyvtár Monográfiák 12), Budapest, 2000.
- BRONIEVSKI 1867 = Bronievski, M., *Opisanije Kryma Martina Bronevskogo v 1579 g.*, in *Zapiski Odesskogo Obščestva Istorii i Drevnostej*, Odessa, 1867.
- B. SZABÓ 1995 = B. Szabó J., *Vázlat egy ellenségkép történetéről. I. A tatárok emlékezete Erdélyben, 1241–1621*, AETAS 1995/1–2, 5–22.
- B. SZABÓ 2001a = B. Szabó J., *Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései*, Hadtörténelmi Közlemények 114(2001), 75–102.

⁴² Jó példája ennek a magyar krónikás hagyományban szereplő fehér ló-monda új történeti megközelítésű vizsgálata (IVANICS 2001), vagy Árpád „pajzsra emelésé”-nek összevetése a steppén szokásos beiktatási ceremóniákkal (BALOGH 2002).

- B. SZABÓ 2001b = B. Szabó J., *II. Rákóczi György 1658. évi török háborúja*, Hadtörténelmi Közlemények 114(2001), 231–278.
- B. SZABÓ = B. Szabó J., *A magyar nagyfejedelmi hatalom eredete és korlátai. Új szempontok a honfoglaló magyarság politikai szervezetének vizsgálatához*, kézirat.
- CANTEMIR 1973 = Cantemir D., *Moldva leírása*, ford.: Köllő K.–Cselényi B.–Debreczeni J., Bukarest, 1973.
- COLLINS 1975 = Collins L. J. D., *The military organization and tactics of the Crimean Tatars during the sixteenth and seventeenth centuries*, in *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. Parry, V. J.–Yapp, M. E., London, 1975, 257–276.
- DAVIDSON 1965 = Davidson B., *Az újra felfedezett ősi Afrika. A fekete anya (Afrika a megpróbáltatás éveiben)*, Budapest, 1965.
- DIENES 1972 = Dienes I., *A honfoglaló magyarok*, Budapest, 1972.
- ECSEDY 1979 = Ecsedy I., *Nomádok és kereskedők Kína határain* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 16), Budapest, 1979.
- EMECEN 2003 = Emecen, F. M., *Az Oszmán Birodalom sztyeppéi határa és a moldvai kijárat*, AETAS 18(2003/2), 21–29.
- ENGEL 2001 = Engel P., *Szent István birodalma* (História Könyvtár Monográfiák 17), Budapest, 2001.
- ENGELMANN 1986 = Engelmann B., *Poroszország. A lehetőségek hazája*, Budapest, 1986.
- FASOLI 1945 = Fasoli, G., *Le incursioni ungare in Europa nel secolo X.*, Firenze, 1945.
- FERLUGA 1987 = Ferluga, J., *Der byzantinische Handel nach dem Norden im 9. und 10. Jahrhundert in Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. Teil 4. Der Handel Karolinger- und Wikingerzeit*, hrsg. Düwel, K. et alia, Göttingen 1987, 616–642.
- FISHER 1978 = Fisher, A. W., *The Crimean Tatars* (Hoover Institution Publications 166), Stanford, 1978.
- FODOR I. 1996 = Fodor I., *A gazdálkodás és társadalom változó képe*, in *A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus*. Magyar Nemzeti Múzeum, 1996. március 16–december 31., Budapest, 1996, 27–30.
- FODOR P. 1996 = Fodor P., *Adatok a magyarországi török rabszedésről*, Hadtörténelmi Közlemények 109(1996), 133–142.
- FONT 2001 = Font M., *A magyar kalandozások és a kelet-európai viking terjeszkedés*, in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, szerk. Felföldi Sz.–Sinkovics B. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15), Budapest, 2001, 97–105.
- GÖCKENJAN 2001 = Göckenjan, H., *Felderítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról*, in *Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás*, szerk. Felföldi Sz.–Sinkovics B. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15), Budapest, 2001, 57–66.
- GSCHWANTLER 2002 = Gschwantler, K., *2. medalionos korsó*, in *Avarok aranya* 16–18.
- GUTOWSKY 1997 = Gutowsky, J., *Bron i uzbrojenie tatarow*. Katalog zabytkow tatarskich, I, Warszawa, 1997.
- GYÖRFFY 1959 = Györffy Gy., *Tanulmányok a magyar állam eredetéről*, Budapest, 1959.
- GYÖRFFY 1977 = Györffy Gy., *Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások*, in *Magyar őstörténeti tanulmányok*, szerk. Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A., Budapest, 1977, 123–156.
- GYÖRFFY 1983 = Györffy Gy., *A magyar állam félnomád előzményei*, in *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. Tókei F. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18), Budapest, 1983, 365–390.
- GYÖRFFY–ZÓLYOMI 1994 = Györffy Gy.–Zólyomi B., *A Kárpát-medence és Etelköz képe egy évezred előtt*, in *Honfoglalás és régészet*, szerk. Kovács L. (A honfoglalásról sok szemmel I), Budapest, 1994, 13–37.

- GYULAI 1994 = Gyulai F., *A magyar földművelés emlékei a 9–10. századból*, in *Honfoglalás és régészet*, szerk. Kovács L. (A honfoglalásról sok szemmel I), Budapest, 1994, 247–257.
- HELLMANN 1987 = Hellmann, M., *Die Handelsverträge des 10. Jahrhunderts zwischen Kiew und Byzanz*, Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 156(1987), 643–666.
- HIDÁN 2000 = Hidán Cs.: *Mit jelent a könnyű-, és mit jelent a nehézlovas? Terminológiai problémák az „eurázsiai nomád” lovassággal kapcsolatban*, Társadalom és Honvédelem 4(2000/2) 7–20.
- HKÍF = *A honfoglalás korának írott forrásai*, Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével szerk. Kristó Gy. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7), Szeged, 1995.
- HÓMAN-SZEKFI 1935 = Hóman B.–Szekfi Gy., *Magyar történet*, I, Budapest, 1935.
- IVANICS 1983 = Ivanics M., *A földtulajdon a Krími Kánságban*, in *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. Tőkei F. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18), Budapest, 1983, 237–253.
- IVANICS 1989 = Ivanics M., *Gázi Giráj kán és Báthori Zsigmond szövetségének terve 1598-ból*, Keletkutatás 1989/ősz, 27–59.
- IVANICS 1994 = Ivanics M., *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22), Budapest, 1994.
- IVANICS 1999a = Ivanics M., *Tatár kémszolgálat az 1663-as magyarországi hadjáraton*, Studia Agriensia 20(1999), 207–226.
- IVANICS 1999b = Ivanics M., *Krími tatár követjárások a bécsi udvarban 1598–1682. (Vázlat a krími tatár diplomácia 16–17. századi történetéről)*, AETAS 1999/4, 41–44.
- IVANICS 2001 = Ivanics M., *Stepei párhuzamok a fehér ló mondájának értelmezéséhez*, in *Néptörténet–Nyelvtörténet. A 70 éves Róna-Tas András köszöntése*, szerk. Károly L.–Kincses Nagy É., Szeged, 2001, 45–59.
- IVANICS = Ivanics M., *Rabszerzés, rabszolgamunka és rabtartás a Krími Kánságban*, kézirat.
- KAZSDAN-LITAVRIN 1961 = Kazsdan, A. P.–Litavrin, G. G., *Bizánc rövid története*, Budapest, 1961.
- KELLNER 1997 = Kellner, G. M., *Die Ungarneinfälle in Bild der Quellen bis 1150* (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 46), München, 1997.
- KOVÁCS 1986 = Kovács L., *Viselet, fegyverek*, in Kristó Gy., *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest, 1986, 216–281.
- KOVÁCS 2002 = Kovács L., *A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról*, Hadtörténelmi Közlemények 115(2002), 311–334.
- KÖPSTEIN 1966 = Köpstein, H., *Zur Sklaverei in ausgehenden Byzanz*, Berlin, 1966.
- KRISTÓ 1980 = Kristó Gy., *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig*, Budapest, 1980.
- KRISTÓ 1986 = Kristó Gy., *Az Árpád-kor háborúi*, Budapest, 1986.
- KRISTÓ 1995 = Kristó Gy., *A magyar állam megszületése* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 8), Szeged, 1995.
- KRISTÓ 2002 = Kristó Gy., *Magyar kalandozások – kalandozó magyarok*, in Kristó Gy., *Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig*, Budapest, 2002, 107–120.
- LÜTTICH 1910 = Lüttich, R., *Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert*, Berlin, 1910.
- MAKK 1996 = Makk F., *Magyar külpolitika (896–1196)* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2), Szeged, 1996.
- MAKK 1999 = Makk F., *A kalandozások kora*, in Kristó Gy.–Makk F., *A kilencedik és tizedik század története*, Budapest, 2001, 153–189.
- MARSIGLI 1986 = Luigi Ferdinando Marsigli gróf tapasztalatai a török hadsereg és Buda állapotáról 1683-ban, in *Buda visszafoglalásának emlékezete 1686*, szerk. Szakály F., Budapest, 1986.

- MATOLCSI 1983 = Matolcsi J., *A középkori nomád állattenyésztés kelet-európai jellegzetességei*, in *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. Tőkei F. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18), Budapest, 1983, 281–306.
- MATÚZ 1976 = Matúz J., *Krimtatarische Urkunden im Reisearchiv zu Kopenhagen. Mit historisch-diplomatischen und sprachlichen Untersuchungen*, Freiburg, 1976.
- MATÚZ 1988 = Matúz J., *Les Relations étrangères du Khanat de Crimée (XVe-XVIIIe siècles)*, Revue d'Histoire Diplomatique 3–4(1988), 233–249.
- MESTERHÁZY 1994 = Mesterházy K., *Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál*, Századok 128(1994), 324–334.
- MESTERHÁZY 1995 = Mesterházy K., *A magyar fejedelem és kísérete a 10. században*, Századok 129(1995), 1033–1051.
- NAGY 1991 = Nagy I., *Őstörténetünk néhány kérdése; szokatlan analógiák*, A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 1984/85 [1991], 537–552.
- OPITZ 1969 = Opitz, E., *Österreich und Brandenburg im Schwedisch-Polnischen Krieg 1655–1660* (Militärgeschichtliche Studien 10), Boppard am Rhein, 1969.
- PALÁDI-KOVÁCS 2001 = Paládi-Kovács A., *Magyarok és tatárok (16–19. század)*, Népi Kultúra – Népi Társadalom 20(2001), 149–208.
- PETRITSCH 1983 = Petritsch, E. D., *Die tatarischen-osmanischen Begleitoperationen in Niederösterreich*, Studia Austria-Polonica 3(1983), 207–240.
- POLGÁR 2000 = Polgár Sz., *Kereskedelem a Fekete-tenger északi partvidékén a 9–10. században. (A Čayhānī-féle leírás adatai a magyarok és a De Administrando Imperio értesülései a besenyők kereskedelméről)*, Heves Megyei Régészeti Közlemények 2(2000), 193–204.
- RÉVÉSZ 1996a = Révész L., *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tiszavidék X. századi történetéhez*, Miskolc, 1996.
- RÉVÉSZ 1996b = Révész L., *Harcmodor, fegyverzet*, in Révész L.–M. Nepper I., *A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka*, in „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság*, kiállítási katalógus, szerk. Fodor I., Budapest, 1996, 43–47.
- RÉVÉSZ 1997 = Révész L., *Kristó Gyula könyvéről*, Századok 131(1997), 215–234.
- RÉVÉSZ 1999 = Révész L., *Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában*, Budapest, 1999.
- RMKT 14 = *Régi magyar költők tára, XVII. század, 14. Énekek és versek (1686–1700)*, s. a. r. Jankovics J., Budapest, 1991.
- RÓNA-TAS 1996 = Róna-Tas A., *A honfoglaló magyar nép*, Budapest, 1996.
- SMITH 1980 = Smith, J., *John Smith kapitány utazásai és cselekedetei 1580–1631*, vál., ford., a bevezetőt és a jegyzeteket írta C. Cutean É., Bukarest, 1980.
- SUBTELNY 1995 = Subtelny O., *Ukraina a history*, Toronto, é. n.
- SWIETOSLAWSKI 1996 = Swietoslowski, W., *Arms and Armour of the Nomads of the Great Steppe in the Times of the Mongol Expansion (12th–14th centuries)*, Łódź, 1999.
- SZAMOTA 1892 = Szamota I., *Régi magyar utazók Európában 1532–1770*, Nagybecskerek, 1892.
- SZAMOSKÖZY 1977 = Szamosközy I., *Erdély története (1598–1599, 1603)*, ford. Borzsák I., vál., bevez., jegyz. Sinkovics I., Budapest, 1977.
- SZÖLLÖSY 1995a = Szöllösy G., *Mennyivel voltak jobb fiaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek?* Keletkutatás 1995/ősz, 37–53.
- SZÖLLÖSY 1995b = Szöllösy G., *Kísérletek honfoglalás kori tegez rekonstrukciók készítésére*, (Altum Castrum. A Visegrádi Mátyás Király Múzeum Füzetek 4), Visegrád, 1995, 143–150.
- SZÖLLÖSY 2001 = Szöllösy G., *Mi célt szolgál a szablya fokéle?* A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 23(2001), 275–293.
- SZVÁK 1996 = Szvák Gy., *Iván, a félelmetes*, Budapest, 1996.

- TAKÁCS 1997 = Takács M., *A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről)*, Századok 131(1997), 168–215.
- TARDY 1980 = Tardy L., *A tatárországi rabszolgakereskedelem és a magyarok a XIII–XIV. században* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 17), Budapest, 1980.
- THORNTON 1999 = Thornton, J., *Warfare, slave trading and European influence: Atlantic Africa 1450–1800*, in *War in the Early Modern World*, ed. Black, J., London, 1999, 129–146.
- THÚRY 1888 = Thúry J., *A régi magyar és török hadviselés*, Hadtörténelmi Közlemények 1(1888) 562–600.
- TÓTH 1786 = Tóth F. (de Tott), *Memoirs*, London, 1786.
- TÓTH 1996 = Tóth S. L., *A honfoglalás előtti magyar kalandozások*, Hadtörténelmi Közlemények 109(1996), 3–34.
- TÓTH 1998 = Tóth S. L., *Levédiától a Kárpát-medencéig* (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14), Szeged, 1998.
- U. KÓHALMI 1972 = U. Kóhalmi K., *A steppék nomádjai lóháton, fegyverben* (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12), Budapest, 1972.
- VAJAY 1968 = Vajay Sz., *Der Eintritt des ungarischen Stammes in die europäische Geschichte (862–933)* (Studia Hungarica 4), München–Mainz, 1968.
- VÁCZY 1994 = Váczy P., *A honfoglaló magyarokról*, in *A magyar történelem korai századaiból*, szerk. Glatz F. (Históriai Könyvtár Mongoráfiák 5), Budapest, 1994.
- VÁSÁRY 1983 = Vásáry I., *Nép és ország a türköknél*, in *Nomád társadalmak és államalakulatok*, szerk. Tökei F. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18), Budapest, 1983, 189–213.
- VÁSÁRY 1986 = Vásáry I., *Az Arany Horda*, Budapest, 1986.
- VÁSÁRY 1993 = Vásáry I., *A régi Belső-Ázsia története* (Magyar Őstörténeti Könyvtár 7), Szeged, 1993.
- VERES 1997 = Veres P., *A honfoglaló magyarok életmódjának vitatott kérdései*, in *Honfoglalás és néprajz*, szerk. Kovács L.–Paládi-Kovács A. (A honfoglalásról sok szemmel IV), Budapest, 1997, 109–134.
- VLADIMIRTZOV 1948 = Vladimirtzov, B. J., *Le régime social des Mongols. Le féodalisme nomade*, Paris, 1948.
- VÖRÖS 1996 = Vörös I., *A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján*, in *Honfoglaló őseink*, szerk. Veszprémy L., Budapest, 1996, 128–146.
- ZSOLDOS 1991 = Zsoldos A., *A királyi várszervezet és a tatárjárás*, Hadtörténelmi Közlemények 104(1991), 45–76.
- ZSOLDOS 1997 = Zsoldos A., *Az Árpádok és alattvalóik. Magyarország története 1301-ig*, Debrecen, 1997.
- ZSOLDOS 1999 = Zsoldos A., *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágság történetéből* (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26), Budapest, 1999.

Kovács Szilvia

A Német Lovagrend és a kunok közötti fegyveres hódítás és térítés

A Magyar Királyság a 13. századtól élénk érdeklődést tanúsított a délkeleti határaival szomszédos kunok¹ iránt, akiknek támadásai a 12. század végén és a 13. század elején felerősödtek, mivel egyre intenzívebben érzékelték kezdetben a steppei népek nyugtalanlását, majd a mongolok nyomását. Ugyanakkor a frissen létrejött és terjeszkedő

¹ A 11. század közepén a délorosz steppe keleti határán megjelenő új törzsszövetség (PVL I. 132) a mongol hódításig meghatározó szerepet töltött be a kelet-európai térség országainak történelmében. Az új népcsoport különböző nyelvű forrásokban *qipčaq*, *cuman*, *polovec*, *charteš*, *falb* és *kun* néven jelent meg. Amennyiben a šine-usui feliraton szereplő alakot kétes olvasata miatt nem számítjuk (AKHINŽANOV 1989, 40–42; KELLER 2001, 138), akkor a legkorábban a muszlim forrásokban megjelenő török nyelvű kipcakokról annyit állapíthatunk meg, hogy a 8. században a kimek törzsszövetség egyik törzsét alkották. A 10. században már az Urál hegység déli részén a besenyők szomszédságában említik őket a források (GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001, 106, 209). A 11. század közepén benyomultak az úzok területére, majd a század végére a térség nagyhatalmává váltak, röviddel ezután megjelentek a Balkánon (ATTALEIATES 300–301), majd a Magyar Királyság területére is betörték (SRH I, 412–414). Az I. (Szent) Lászlótól elszennvedett vereségek hosszú ideig visszatartották a kunokat a magyar területek elleni támadástól. A Balkán-félszigeten portyázó nomádok egy része idővel a bizánci császár szolgálatába állt, feladatuk a birodalom területén áthaladó keresztesek féken tartása volt. A kunokkal sikeresen szembeálló II. Vlagyimir Monomah kijevi nagyfejedelem (1113–1125) halála után az orosz fejedelmek egymás közti harcaiban gyakran fordultak a kunokhoz segítségért. Ezt a kunok gyakran ki is használták zsákmányszerzésre, de mindemellett önállóan is portyáztak a steppével határos fejedelemségek területein. Az írott forrásokból tudunk arról, hogy a 12. század elején II. David Aġmašenebeli grúz király (1089–1125) a szeldzsükok ellen apósának, a kun *Átrák*-nek (az orosz krónikákban *Otrok*) népet hívta országába. A Grúz Krónika szerint 40 000 harcos vonult családjával együtt a királyságba (GEORGCHRON 19–20). *Átrák* ugyan Vlagyimir Monomah halála után hazatért a délorosz steppére, de a menekülés közben nyájukat elveszített nomádok egy része Grúziában maradt, letelepedett és idővel beolvadt a helyi népességbe, és jelentős szerepet játszott a térség történetében a mongol hódításig (GOLDEN 1984, 71–86). A Bizánci Birodalom elleni támadásaik a 12. század folyamán is tovább folytatódtak. Ugyanakkor a délorosz steppen sem szűnt meg jelentőségük, noha csökkent katonai akcióik száma. A nagy területen nomadizáló kunokat nem fogta össze központi hatalom. Csak a 13. század elején kezdett körvonalazódni a kánság a Šarukanida Jurij Končakovič idején – aki az orosz források szerint a *legnagyobb polovecek* közül –, de a mongol hódítás véget vetett a folyamatnak (GOLDEN 1992, 279–280). Az Arany Horda fennállása alatt a behódolt kunok eltörökösítették a kisszámú mongol uralkodó réteget. Emellett Egyiptom történetében is jelentős szerepet töltöttek be, elég, ha az oszmán hódításig uralkodó mameluk dinasztia kipcak ágának tevékenységére (1250–1382) utalunk.

Magyar Őstörténeti Könyvtár

21

A Szegedi Tudományegyetem
Középkori Egyetemes Történeti Tanszékének kiadványai

A könyv kiadását támogatta
az OTKA (T 035245)

A sorozatot szerkeszti
Zimonyi István

FEGYVERES NOMÁDOK, NOMÁD FEGYVEREK

III. Szegedi Steppetörténeti Konferencia
Szeged, 2002. szeptember 9–10.

Szerkesztette
Balogh László
Keller László

Balassi Kiadó
Budapest